

GEOFFROY, RENÉ

**Német nyelvű emigráns írók magyar kiadóknál
1933 – 1944 között megjelent művei**

A *Színházi Élet* 1934 áprilisában meginterjúvált néhány magyar színésznőt; a riporter olvasási szokásairól érdeklődött. A többoldalas közleményt fényképfelvételek illusztrálták, a hölgyek kezében nyitott könyv volt látható, amint a könyvespolc vagy a pipereasztalka előtt állnak, karosszékükben ülnek, vagy kisestélyiben heverőjükön pihennek. Néhány címlapot könnyűszerrel felismerhetünk: éppen azokról a könyvekről van szó, német nyelvű írók magyar megjelenéseiről, amelyekkel — mint nem-mindennapi kortörténeti dokumentumokkal — dolgozatunkban foglalkozunk. A színésznők némelyike Joseph Roth *Hiobját* (1932), Thomas Mann *Jakobját* (1934) és Georg Fink *Éhes vagyok* (1933; *Mich hungert*, 1930.) című művét tartotta a kezében, vagy tán olvasta is.¹ (Rothot Révay József fordította és a Káldor kiadó jelentette meg; Thomas Mannt Sárközi György ültette át magyarra, s az Athenaeum adta ki; Fink könyvét pedig Fenyő László magyarította, szintén a Káldor kiadó számára.)

A német emigráns irodalom magyarországi elterjedtségéről tanúskodik a budapesti német követség többszöri tiltakozása is. 1933 decemberében egy diplomata a *Braunbuch über den Reichstagsbrandot* (Barna-könyv a Reichstag égéséről) tartotta a kezében, és sikerült elérnie, hogy a magyar külügyminisztérium a kiadványt betiltatta.² 1935 elején kitiltották a postai szállításból a Karlovy Varyban a szerző feltüntetése nélkül megjelent *Adolf Hitler, Deine Opfer klagen an* (Hitler Adolf, áldozataid vádolnak téged), valamint Wilhelm Hoegner *Der Faschismus und die Intellektuellen* (A fasizmus és az értelmiség), továbbá Georg Decker *Revolte und Revolution* (Lázadás és forradalom) című művét.³ Ugyancsak ekkoriban pillantotta meg az NSDAP (a Nemzeti-szocialista Német Munkapárt) budapesti helyi csoportjának szervezőtitkára a „Népszava Könyvkereskedés” kirakatában — többek közt — Georg Bernhard *Die*

¹ *Színésznők – könyv mellett* = Színházi Élet 1934. ápr. 15. 17. sz. 68–73.

² A budapesti német nagykövetség (a továbbiakban: NNKöv) levele a német külügyminisztériumhoz (a továbbiakban: NKül) 1933. dec. 2-án. Az NSzK Külügyminisztériuma (Bonn) – Politikai iratok archívuma (a továbbiakban: PolArch). R 121221.

³ Az NNKöv levele az NKül-höz, 1935. jan. 3-án. PolArch. R 121846.

deutsche Tragödie (A német tragédia) című művét.⁴ Ezúttal is sikerrel járt a német követség interveniálása: elérték a „könyv eltávolítását és a további terjesztés megakadályozását”.⁵ Az információ, miszerint Magyarországon „megvetésre méltó emigránsok műveit dicsérik”, eljutott a berlini propaganda-minisztériumba is, ahol 1939 márciusában megbotránkoztak amiatt, hogy egy budapesti könyvkereskedés forgalomba hozta a Németországon kívülre rekedt jelenkori német irodalmi művek jegyzékét. Ezt követően a budapesti diplomáciai képviselet utasítást kapott, hogy „tegyen lépéseket az ilyen és ehhez hasonló publikációk” megakadályozása érdekében.⁶

A Magyarországon kiadott német emigráns irodalmat még nagyobb veszteségek is érték volna a náci kopók buzgalma következtében, ha a követség valamivel tüzetesebben informálódik a magyar könyvkiadók terméséről. Így történhetett, hogy amikor a birodalmi propaganda-minisztérium 1938 decemberében felvilágosítást kért a „zsidó tulajdonban lévő” Pantheon és Athenaeum kiadókról, Erdmannsdorf nagykövet gyanútlanul jelenthette, miszerint ezek a cégek nem publikáltak emigráns irodalmat.⁷ A valóságban pedig az Athenaeum 1938-ig 26 ilyen címet jelentetett meg (és 1944-ig majd további 30-at), a Pantheon pedig ugyanezen időszakban 12 illetve 17 címet, s ezzel a teljesítménnyel a Nova-kiadó mellett, amely 1938-ig 15 címet adott ki (és 1944-ig további 22-t), e kiadók vezető szerepet játszottak a német emigráns irodalom magyarországi terjesztésében (l. az 1. sz. ábrát). Az Athenaeum szerzői közt olyan nevek szerepeltek, mint Vicki Baum, Heinrich és Thomas Mann, Emil Ludwig, Erich Maria Remarque, valamint a Magyarországra menekült orvosnő, Berta Ottenstein. A Pantheonnál jelentek meg többek közt Lion Feuchtwanger, Karl Mannheim, Alfred Neumann, Arnold Zweig és Stefan Zweig könyvei.

Ha elfogadjuk e kiadványok számbavételénél azokat a kritériumokat, amelyeket Albrecht Betz alkalmazott bibliográfiájában a franciára fordított emigráns írók esetében,⁸ akkor 84 szerzőtől összesen 179 művet sorolhatunk az emigrációba kényszerített, német nyelven író szerzők magyarországi megjelenéséhez. E számból 165 kötet magyar nyelven jelent meg, 7 cím héberül és további 7 mű németül. Ama könyvek esetében, amelyek nem magyarul láttak napvilágot, nagy valószínűséggel első kiadásról van szó; ezek további más nyelvű publikálásáról nem tudunk.

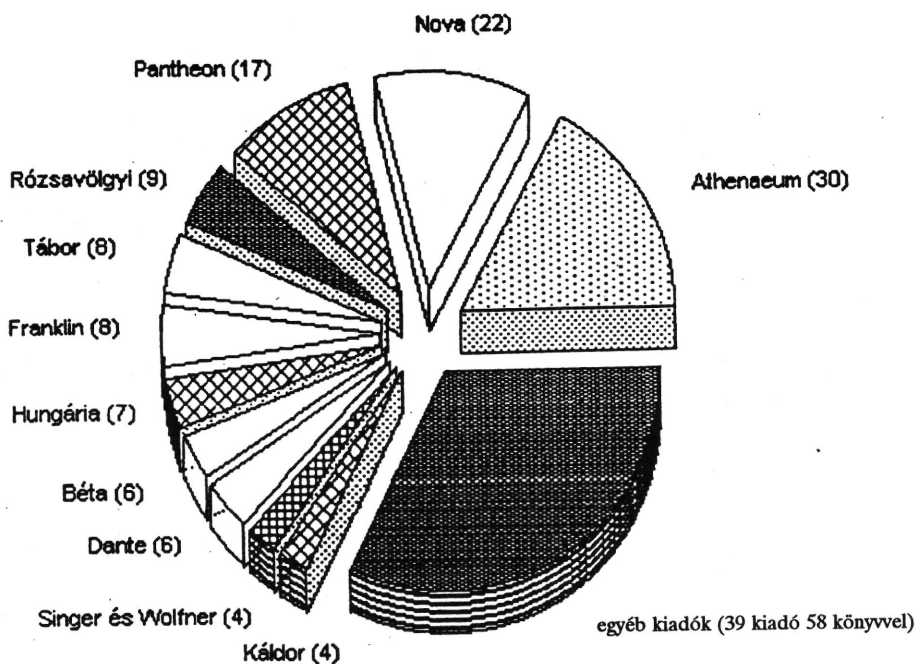
⁴ Az NSDAP-Ortsgruppe Budapest levele a német követséghez, 1935. jan. 16-án.

⁵ Az NNKöv levele az NKül-höz, 1935. febr. 22-én. PolArch. A mappa jelzete: Deutsche Gesandtschaft – Budapest; Presseangriffe und sonstige Unfreundlichkeiten (Német követség – Budapest; Sajtótámadások és egyéb barátságtalan lépések.)

⁶ A birodalmi népművelési és propagandaminiszter levele a budapesti követséghez 1939. márc. 7-én. PolArch. Ges. Bp., PG, N^o2. 206. kötet.

⁷ A NNKöv levele az NKül-höz, 1938. dec. 6-án. PolArch. R 123102.

⁸ Albrecht BETZ: *Exil und Engagement – Deutsche Schriftsteller in Frankreich der dreissiger Jahre*. München, 1986. 215–239.

1. ábra Magyar kiadóknál megjelent német emigráns irodalom
(zárójelben a publikált kiadványok száma)

További 12 magyar nyelvű megjelenést regisztrálhatunk temesvári és pozsonyi kiadóknál, amennyiben ezeket nem tiltották ki a postai szállításból,⁹ úgy Magyarországon sor kerülhetett terjesztésükre is. Közülük 10-et a Práger könyvkiadó jelentetett meg,¹⁰ többek közt Bernard von Brentano, Lion Feuchtwanger, Leonhard Frank, Hermann Kesten, Egon Erwin Kisch műveit. Említést érdemel az a 7 könyv is, amelyet az amsterdami Querido és az Albert de Lange, valamint a zürichi Humanitas-Verlag nyomattak Magyarországon (többek közt Bernard von Brentano, Anna Seghers regényeit).

Horst Halfmann 1979-ben készült statisztikai összeállításából¹¹ megtudjuk, hogy a könyvkiadást tekintve Magyarország Franciaország mögött, de Anglia és Svédország előtt a figyelemreméltó hetedik helyet foglalja el. Halfmann statisztikáját azonban fenntartásokkal kell fogadnunk; elég, ha megemlíjtük a tényt, hogy ő mindössze 3 (!) Magyarországon megjelent műről tud. Ami Fran-

⁹ *A postai szállításból kitiltott vagy bíróilag lefoglalt sajtótermékek jegyzéke.* Bp. 1938.

¹⁰ KOLLIN Ferenc: *A Práger könyvkiadó története.* Bp. 1977.

¹¹ HORST HALFMAN: *Verleger der deutschsprachigen Literatur im Exil.* In: *Beiträge zur Geschichte des Buchwesens.* Leipzig, 1969. 268–286.

ciaországot illeti, itt Hélène Roussel,¹² de Albrecht Betz¹³ is éppen kétszer annyi kiadott kötetről tudnak, mint a lipcsei bibliográfus. De e pontatlanságokon túlmenően, a kiadói teljesítmények értékelésénél olyan szempontokat is tudomásul kell vennünk, amelyeket a számszerű arányok nem fejezhetnek ki. Mindenekelőtt tudnunk kell arról: milyen feltételek közepette tevékenykedtek a kiadók? Ha — mondjuk — a Szovjetunióban 100 megjelent művet regisztrálunk, az nem ugyanazt az arányt fejezi ki, mint ugyanez a szám egy oly méretű ország esetében, mint Magyarország, ahol azidőben nem léteztek állami kiadók, és ezért egy könyv megjelentetésének teljes rizikóját a magánkiadónak kellett viselnie, miközben a potenciális olvasói kör létszáma is kizárja a mechanikus összehasonlítást.¹⁴ Sőt, mi több: az sem mindegy, hogy a példaként vett száz mű Franciaországban vagy Horthy-Magyarországon jelent meg. Franciaország demokratikus berendezésű államalakulat volt, ahol a kérdés eldöntése, miszerint egy német emigráns író könyvét kiadják vagy sem, kizárólag az illető kiadó elkötelezettségétől (vagy profit-kalkulációjától) függött. Amellett itt kifejezetten emigráns kiadók is léteztek, amelyeknél semmiféle állami instancia nem interveniált és nem gyakorolt cenzúrát sem. Egészen másképp álltak a dolgok a náci Németországgal kormány szinten szoros barátságot ápoló Magyarországon. Egy itteni kiadónak alaposan meg kellett fontolnia, kitől és mit óhajt publikálni; következetesen mérlegelnie kellett a játékeret, ahol mozoghatott, pontos becsléseket kellett végeznie és bizonyos jártassággal kellett a lehetőségeket kihasználnia. Ha elszámította magát, nem csodálkozhatott, ha a budapesti Büntetőbíróság hírhedt Szemák-tanácsa előtt találta magát.¹⁵ 1934 decemberében az ügyészség eljárást kezdeményezett Lenka von Koerber¹⁶ *Sowjetrusland kämpft gegen das Verbrechen* (Oroszország küzdelme a bűnözés ellen) című művének kiadója és fordítója (!) ellen, mivel — úgymond — a könyv tartalmában az állami és társadalmi rend megdöntésére irányuló bűncselekmény tényálladékát fedezte fel.¹⁷ Nem járt jobban az a kiadó sem, aki ugyanebben az évben a *Gulliver felfedezi a „harmadik birodalmat”* (Gulliver entdeckt das Dritte Reich) című riportásgyűjteményt jelentette meg.¹⁸ E kö-

¹² Hélène ROUSSEL: *Éditeurs et publications des émigrés allemands*. In: BADIA, Gilbert et al.: *Les barbelés de l'exil*. Grenoble, 1979. 369. 23. sz. jegyzet.

¹³ L. a 8. sz. jegyzet.

¹⁴ Magyarország lakosainak száma 1930-ban 8,68 millió volt; a területgyarapodások következtében ez a szám 1941-ben 9,32 millióra nőtt.

¹⁵ Szemák Jenő bíró különösen politikai büntetőügyekben hozott hírhedt ítéleteket. Később, Szálasi idején kúriai bírónak lépett elő.

¹⁶ E. SCHWIRWIND[?] és Lenka von KOERBER: *Oroszország küzdelme a bűnözés ellen*. Phönix-kiadó. Bp. 1934. A fordító ZALA Imre volt, aki F. ERICK KOCH néven jegyezte magát.

¹⁷ Pester Lloyd 1934. dec. 2. 272. sz. 21.

¹⁸ *Gulliver felfedezi a „Harmadik Birodalmat”*. Danton Könyvkiadó, Bp. 1936.

tetben többek közt Arthur Hollitscher, Alfred Kerr és Ernst Toller¹⁹ írásai szerepeltek. A könyvet betiltották, ennek ellenére egészen 1937-ig terjesztették azt a szociáldemokrata könyvkereskedésekben.²⁰ Egy jobboldali újság fellépése nyomán csak ezt követően került sor arra, hogy lefoglalják és bezúzzák a még meglévő példányokat. Ugyanerre a sorsra jutott Egon Erwin Kisch Pozsonyban megjelent *Ázsia újjászületett* (1937; *Asien gründlich verändert*, 1932) című műve is.²¹ Ismereteink szerint von Koerber könyvén és a *Gulliveren* kívül más, Magyarországon kiadott mű nem esett a cenzúra áldozatául, ami talán arra vezethető vissza, hogy a magyar kiadók meglehetősen óvatossággal jártak el a náluk publikált művek kiválasztásánál.

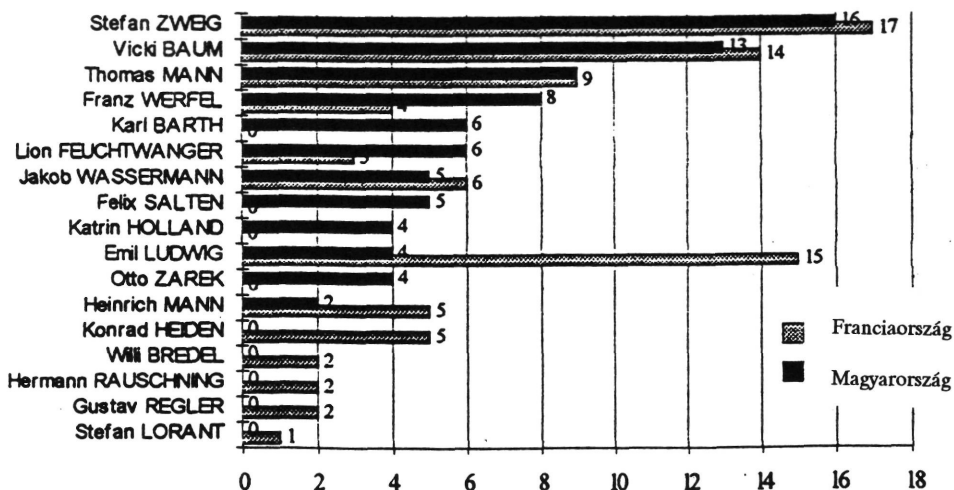
Ha mármost összehasonlítjuk a Magyarországon és Franciaországban megjelentetett német emigráns irodalmat, akkor a legsikeresebb szerzők esetében feltűnő hasonlóságokat, de igen jellemző különbségeket is felfedezhetünk. (L. a 2. sz. ábrát.) Mindkét országban Stefan Zweig és Vicki Baum állnak a sikeres szerzők élén, s megközelítően azonos mű-számmal szerepelnek. Thomas Mann kilenc művet jegyez Magyarországon, s ezzel a harmadik helyen áll; Franciaországban ugyanennyi kötetrel a negyedik helyre szorul, Emil Ludwig mögé, akinek 1933 után négy könyve jelent meg Magyarországon, míg ugyanezen időben Franciaországban tizenöt. Franz Werfeltől és Lion Feuchtwangertől kétszer annyi lefordított kötet jelent meg Magyarországon, mint Franciaországban, a magyar sikerlistán a negyedik és hatodik helyet foglalják el. Joseph Roth, Alfred Döblin, Erich Maria Remarque, Arnold Zweig egyenként 3 kiadott címmel a középmezőny alsó szegélyén helyezkednek el. Feltűnően „alulreprezentált” Magyarországon Emil Ludwig mellett Heinrich Mann, akitől mindössze két könyv jelent meg, holott Franciaországban öt művet is lefordítottak tőle.

Ha arra gondolnánk, hogy valamely emigráns író nácik általi üldözöttsége és antifasiszta elkötelezettségének intenzitása szerepet játszhatott a kiadók mérlegelésében, e sejtésünk csak megerősödik, ha megállapítjuk: a német emigráció egy jellegzetes áramlata a magyarországi könyvprodukciónban egyáltalán nem merül fel. Willi Bredel, Gustav Regler, Ludwig Renn, Anna Seghers, F. C. Weiskopf és más szélsőbaloldali írók művei a 30-as években Franciaországban sorra napvilágot láttak, Magyarországon azonban egyetlen könyv sem jelent meg tőlük. Ez még a magyarországi születésű Arthur Koestlerre is vonatkozik, aki 1933-ban három hónapig Budapesten tartózkodott, s néhány cikket is

¹⁹ A kötetben szerepel: Arthur HOLLITSCHER: *Gulliver felfedezi a „Harmadik Birodalmat”,* 3–10. old.; Alfred KERR: *A „Harmadik Birodalom” színháza,* 16–19. old.; és Ernst TOLLER: *Egy pillantás 1933-ra,* 23–27. old.

²⁰ L. *A cenzúra árnyékában.* Bp. 1966. 406 skk.; Az 1936-ban a Cserépfalvi kiadónál megjelent *Húsz riport bemutatja a világot* című antológia viszont, úgy látszik, elkerülte a cenzúra figyelmét, noha ebben is szerepeltek Egon Erwin KISCH és Arthur HOLLITSCHER írásai.

²¹ *Uo.* 409 skk.

2. ábra Összehasonlításul kiválasztott szerzők

közzétett a *Pester Lloyd* hasábjain.²² De nemcsak ők, hanem oly meggyőződéses konzervatív Hitler-ellenes írók, mint Hermann Rauschning, Konrad Heiden vagy Stefan Lorant sem találtak magyar kiadót, noha nevük korabeli publikációik folytán világszerte ismert volt ekkoriban.

Különösen feltűnő ez Stefan Lorant esetében, aki ekkor magyar állampolgár volt, s akit liberális körök masszív nyomására a magyar kormányzat mentett ki a nácik börtönéből. 1933 szeptemberétől 1934 áprilisáig Budapesten tartózkodott, ahol a liberális *Pesti Napló* szerkesztőjeként tevékenykedett, s ez idő tájt fejezte be *Ich war Hitlers Gefangener* (List Verlag, 1985; Hitler foglya voltam) című híressé vált naplóját. (A mű első kiadása 1935-ben jelent meg Londonban.) A magyar kormányzat „gondoskodása” Stefan Lorant iránt meglehetősen kétes színben tűnik fel, ha tudjuk, hogy neve a Horthy-rendőrség ún. *Fekete könyvében* is felmerül.²³ Mindenesetre illusztris körben szerepelt itt Balázs Béla, a Vicki Baumot, Emil Ludwigit és Richard Katzot fordító Déry Tibor, Földes Jolán, Gábor Andor, Háy Gyula, báró Hatvany Lajos,²⁴ Ödön von Horváth, gróf Károlyi Mihály, Leitner Mária, Lukács György, Karl Mannheim,

²² Arthur KOESTLER: *Im Harem des Emirs von Buchara*. 1933. júl. 30. 171. sz.; *Bei den Juden von Buchara*. 1933. szept. 17. 211. sz.; *Opferfest auf dem Berge Gerizim*. 1933. okt. 1. 223. sz.

²³ *Államrendészeti zsebkönyv*. é. n.; 4. köt. 521. (A kiadványt *Fekete Könyvnek* is nevezték.)

²⁴ Hatvany Lajos báró, író, 1918-ban a polgári forradalom idején a Nemzeti Tanács tagja, 1919-ben emigrációba vonult. Előbb Bécsben, majd Berlinben élt, 1927-ben tért vissza Magyarországra. 1933 után németajkú emigránsokat pártfogolt. Többször volt vendége budapesti tartózkodása során Thomas Mann. Vö. *Thomas Mann und Ungarn – Essays, Dokumente, Bibliographie*. Hg. von Antal MÁDL und Judit GYÓRI. Bp. 1977.

Moholy-Nagy László és (Radványi Lászlóné) Anna Seghers társaságában. Valamennyiük neve mellett a „politikailag megbízhatatlan” vagy a „kommunista” megjelölés olvasható. Persze a listán való szereplés nem volt automatikusan akadálya a publikálásnak, mint azt Karl Mannheim esete is bizonyítja.²⁵ Noha egyúttal meg kell említenünk, hogy Mannheim esetében csupán egy 22 oldalas különlenyomatról van szó.

De talán nem is kell ilyen messzire mennünk következtetéseinkben. Egy-egy szerző publikálásánál is a legkülönbözőbb szempontok merülhettek fel. Talán Thomas Mann példájával illusztrálhatjuk ezt szemléletesen. Már maga az is igazi kiadói teljesítmény, ha egy olyan kis országban, mint Magyarország éppannyi könyve jelenik meg, mint Franciaországban. De ha alaposabban megvizsgáljuk, mi jelent meg Thomas Manntól és mi nem, akkor jellemzőnek találhatjuk, hogy sem az *Európa, vigyázz!* (*Achtung Europa!*) című cikkgyűjteménye, sem *Vom kommenden Sieg der Demokratie* (*A demokrácia eljövendő győzelméről*) című előadásának szövege nem látott ekkor magyarul napvilágot. Az a tény, hogy a *Pester Lloyd* az *Achtung Europa!* címadó cikkét két folytatásban közzétette,²⁶ arról tanúskodik, hogy némely lapszerkesztő kiadói kollégáinál — úgyehet — jobban tudta, meddig mehet el a cenzúra kijátszásában.²⁷ Ez persze nem vigasztalhatta azt az olvasót, aki nem tudott németül.

Van még egy igen lényeges kérdés, amelyet valamennyi múnél csak az eredeti szöveg és a fordítás tüzetes összehasonlítása után válaszolhatnánk meg, hogy ugyanis egybevág-e a magyar szövegek az eredetivel, vagy esetleg politikai szempontok figyelembevételével „meghúzták” azokat, hogy jobban alkalmazkodjanak a „horthysta könyvpiac” kívánalmaihoz. Bizonyos támpontokkal máris rendelkezünk e kérdés megválaszolásához. Ernst Glaeser *Hazátlanok* (1937; *Der letzte Zivilist*, 1935; Horváth Zoltán fordítása) című művéből oly passzusok hiányoznak, amelyek politikai jellege aligha tagadható. A Pantheon-kiadó Dormándi Lászlóhoz²⁸ írt egyik levelében arról olvasunk, hogy Franz Werfel *Der veruntreute Himmel* (*Az elsikkasztott mennyország*, 1940, 1943) című regényében egyes „részek... politikailag itt nem mehetnek”, s mivel nem sok ilyen rész van, ezért „ki lehet hagyni” őket.²⁹ Ily módon nem lehet kizárni, hogy a Magyarországon aránylag nagy számban kiadott emigráns mű megjelenésük

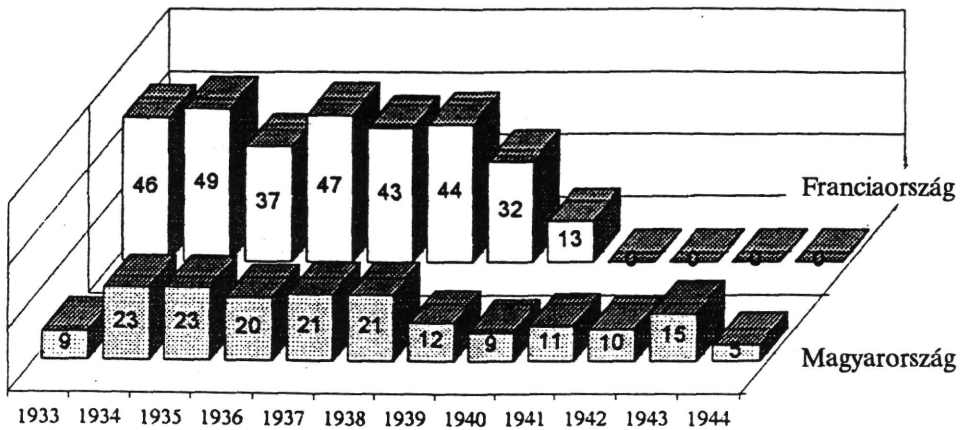
²⁵ Karl Mannheim 1934 áprilisában előadást tartott a Cobden-Szövetségben Budapesten. A *Pesti Napló* 1937 júliusában egész oldalas interjút közölt vele, midőn magánemberként ismételt a fővárosban tartózkodott. Ugyanezen évben a *Szép Szó* *A modern háborúk keletkezésének pszichológiájához* című előadását közölte. (I. V. köt. 193–201. és 332–342.)

²⁶ L. az 1936. nov. 15-i és 22-i (262, 268.) számokban.

²⁷ Ezt a benyomást a magyar sajtóban publikáló több emigráns szerző is megerősítette.

²⁸ Dormándi László (1898, Dormánd — 1967, Párizs) író, fordító. 1939-ig a Pantheon-kiadó igazgatója.

²⁹ A Pantheon-kiadó levele Dormándi Lászlónak 1939. dec. 19-én. Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattára, Dormándi-hagyaték. V. 4766/292/64.

3. ábra Az évek szerinti megjelenés összehasonlítása

lenését csak az uralkodó politikai viszonyoknak tett koncessziók útján, azaz a szövegűség bizonyos mérvű feláldozásával lehetett elérni.

A Magyarországon publikált 179 mű közül 138 jelent meg 1940 előtt. Amíg a megszállt Franciaországban 1940 májusától kezdve többé már nem lehetett német emigráns irodalom kiadására gondolni, addig Magyarországon 1944-ig további újabb 41 ilyen mű jutott el a könyvkereskedésekbe (l. a 3. sz. ábrát). És ez akkor történt, amikor a magyarországi zsidótörvények életbe léptetése után a legtöbb nagy kiadót „árjásították”, s a kiadóknak ügyelniük kellett arra, hogy „a zsidó írók arányszáma ne domináljon.”³⁰ Noha más országokból csupán hézagos adatok állnak rendelkezésünkre, feltehetjük, hogy a náci-csatlós Magyarországnak e kiadványok vonatkozásában legfeljebb olyan semleges országok konkurenciájától kellett tartania, mint Svájc vagy Svédország.

Az 1940 után lefordított könyvek közül talán Heinrich Mann *Egy király ifjúsága* (1944) a legfigyelemreméltóbb publikáció. A kötet viszonylag későn jelent meg, különösen, ha meggondoljuk, hogy az eredeti kiadás az 1935-ös évszámot viseli, s a Querido-Verlagnál jelent meg. A *Pester Lloyd* már ugyanezen év októberében közölt belőle részt.³¹ Igaz, a regényt Franciaországban is csupán három évvel később, 1938-ban publikálták. A *Népszava* egy recenziójának tanúsága szerint a mű legkésőbb 1944. február vége előtt kellett, hogy megjelenjen Budapesten, azaz mielőtt a náci Wehrmacht 1944. március 19-én megszállta Magyarországot. A tény, hogy ez a regény éppen ebben az időpontban jelent meg (Germanusné Hajnóczy Rózsa fordításában) az addig nem túl ismert és emigránsok publikálásával nem foglalkozó Fővárosi Kiadónál, lega-

³⁰ A Pantheon-kiadó levele Dormándinak 1940. jan. 18-án. Uo. V 4766/292/68.

³¹ *Pester Lloyd* 1935. nov. 10.

lábbis számunkra azt jelenti, hogy az indítókok nem éppen irodalomesztétikai természetűek lehettek.

Egy könyv megjelentetéséről az akkori Magyarországon végül is nem a kiadó, hanem a Horthy-cenzúra hivatalnokai döntöttek. Ha tehát ez a könyv megjelenhetett, az semmi esetre sem azt jelenti, hogy a cenzorok valamiféle hirtelen kelt vonzalmat éreztek volna Heinrich Mann iránt, s nyilván nem voltak oly ostobák sem, hogy ne ismerték volna fel a mű antifasiszta dimenzióit. A megjelenés oka az lehetett, hogy a könyvnek meg *kellett* ekkor jelennie.

Ha ismételten szemügyre vesszük a 3. számú ábrát, feltűnik, hogy az évente publikált emigráns művek száma a magyarországi zsidótörvények életbeléptetésével (1938, 1939) majdnem megfelelődik (1938-ban 21 mű, 1939-ben 12), hogy aztán 1942-ig nagyjából egyenletes szinten, évi 10 publikáció körül „álljon be”. 1943-ban hirtelen újabb feltűnő növekedés (15 mű) tanúi vagyunk. Ezzel ugyan még nem sikerült elérni az 1938. év előtti szintet, amikor is évi 20 vagy előtti számú kiadvány jelent meg, de mindenesetre egy kb. 50%-os relatív növekedési ráta figyelhető meg. Ha feltételeznénk, hogy az 1944. év első negyedében (a náci bevonulásáig) megjelent öt mű kiadási trendje folytatódott volna, úgy az egész évre számítva újra el lehetett volna érni a zsidótörvény előtti éves átlagot: 20 művet.

Az 1943 után újra növekvő számú címek érzékeny szeizmográfként azt mutatják, hogy az adott évben megváltozott a politikai klíma. Az 1943-as év a Horthy-féle kormánynak a 2. magyar hadsereg Voronyezsnél elszenvedett katasztrofális vereségét hozta. Nem szívesen került volna a hadvezetés ismét a vesztesek oldalára, mint 1918-ban; az uralkodó körök nem óhajtották kockára tenni a területgyarapodást, amit Hitler kegyelméből az első és második bécsi döntés során elértek. A náci hadsereg legyőzhetetlenségének mítosza Sztálin-grádnál szertefoszlott; az „Afrika-hadsereg” kapitulációja, a nyugati szövetségesek előretörése Olaszországban már csak a Szálasi-követők bódult agyában nem jelezték a végső vereség közeledtét. A figyelmeztető tények kényszerítették ki 1943-ban a Kállay-féle „hintapolitikát”. Kormányzati körök és ellenzékek találkozásáról hallani; hivatalos nyilatkozatok hangneme változik meg. Felsőbb körökből a nyugati hatalmak felé történik tapogatódzás, titkos küldöttek egy lehetséges különbéke feltételeit szeretnék megtudni. Röviden szólva: 1943 folyamán mérvadó körök komolyan mérlegelik a tengelyhatalmaktól való eltávolodás, a „kiugrás” lehetőségét. A magyar belpolitikában mindez az ellenzéki törekvések elleni represszió mérséklését, bizonyos mérvű liberalizálódást von maga után. Így pl. lazult a cenzúra a liberális sajtóval szemben, amely — mily szép kifejezés — „az európai szellemet képviselte”;³² a szociáldemokrácia szervezkedési szabadságáról hangzanak el kegyes nyilatkozatok.³³ Vélelmünk

³² Vö.: NAGY Zsuzsa: *Liberális pártmozgalmak – 1931–1945*. Bp. 1986. 169.

³³ Vö.: RÁNKI György – HAJDÚ Tibor – TILKOVSKY Lóránt (szerk.): *Magyarország története – 1918–1945*. Bp. 1988. 2. köt. 1102.

szerint itt találjuk meg a nyitját az emigráns publikációk 1943-ban történő hirtelen megszorodásának, s végül is Heinrich Mann regénye megjelenését is a körülmények fentebb vázolt megváltozása tette lehetővé. Ez a mű valóban az igazi „európai szellemet” testesítette meg; a publikáció jelzés lehetett az ellenzék felé arról, hogy a változásokat komolyan gondolják, s nincs kizárva az sem, hogy e jelzés a nyugati demokratikus szövetségeseknek is címezhető.

Feltűnő visszhangot keltett 1942 őszén Wilhelm Röpke Zürichben megjelent munkája, a *Die Gesellschaftskrise der Gegenwart*. A könyvet — esetenként egész oldalas — recenziókban tárgyalta a magyar napisajtó. Röpkrét hat évvel korábban — amikor is *Sozialismus, Planwirtschaft und der Konjunktur-Zyklus* (Szocializmus, tervezés és konjunktúra-ciklus) címmel előadást tartott Budapesten — „liberális német emigránsként”³⁴ mutatták be, ezúttal azonban óvatosan mint „svájci egyetemi tanárt” aposztrofálták.³⁵ 1942 folyamán a magyar kritikák címeiben is egyre-másra feltűnik a „harmadik út” fogalma és a könyv 1943 őszén ténylegesen ezzel a címmel (*A harmadik út — Korunk társadalmi válsága*. Aurora-kiadó, Bp. 1943, 1944.) jelenik meg magyarul, és az elsőt hamarosan követi a második kiadás is. A magyar fordítás címe éppúgy programmatikus, és jövőt idéző, mint maga a kiadó „Aurora” elnevezése. Kompetens történészek által bizonyonyal sikerrel kutatható, izgalmas téma lenne annak tisztázása: mennyiben befolyásolta Röpke válságdiagnosztikája a magyar „népi-esek” (gondoljunk csak Szárszóra!) és a liberális körök gondolkodását. Ezek az értelmiségiek önkéntelenül is valamiféle kibontakozást kerestek a „totalitarizmus” (azaz a Hitler-fasizmus és magyar szövetségesei) és a hasonlóképpen félelemmel szemlélt „szocializmus” között. Röpke szeméi előtt Svájc példamutató államrendszere lebegett, s mint ilyen, ez a jövőmodell Magyarország számára is ígéretesnek tetszett. Röpkrétől 1944. február elején *Az Újságban* még megjelent egy cikk.³⁶ Néhány hónappal korábban átruházta a Franklin-kiadóra (*Die Lehre von der Wirtschaft — Gazdaságtan*) című könyve kiadási jogait,³⁷ de ez már későn történt ahhoz, hogy a művet Magyarország megszállása³⁸ előtt még lefordíthatták és megjelentethették volna.

A Magyarországon 1944-ig publikált emigráns irodalom 59%-a származik a náci hatalomátvétel utáni évekből, 26% a korábbi évek terméséből, míg a

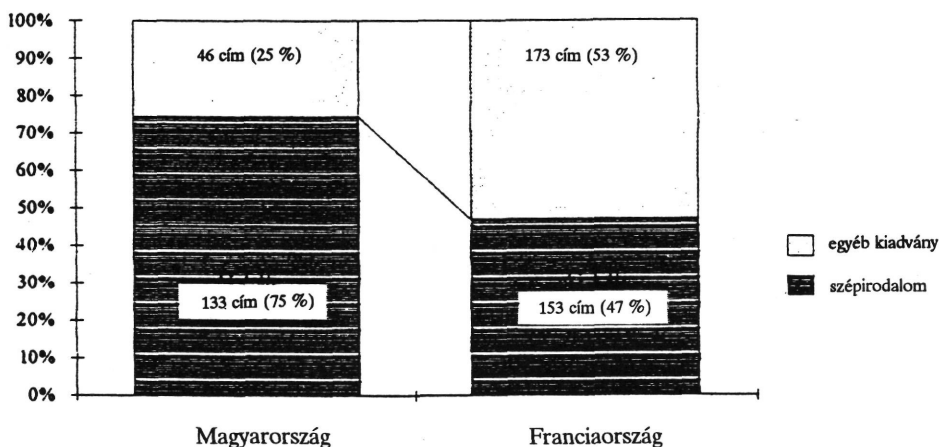
³⁴ *Szocializmus liberális szemmel* = Népszava 1936. febr. 4. 28. sz. 2.

³⁵ *A harmadik út — Röpke Vilmos svájci egyetemi tanár könyve a gazdasági humanizmusról* = *Az Újság* 1942. aug. 23.

³⁶ Wilhelm RÖPKE: *A kapitalizmus és az imperializmus* = *Az Újság*, 1944. márc. 5. p. 5–6.

³⁷ Wilhelm Röpke levele a Franklin-kiadóhoz 1943. okt. 9-én. Az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára 2/143. 4396.

³⁸ Magyarország megszállása történetéhez az alábbi munkát használtam: RÁNKI, György: *Unternehmen Margarethe — Die deutsche Besetzung Ungarns*. Böhlau-Verlag, Wien–Köln–Graz, 1984.

4. ábra A szépirodalom részesedése az összes megjelenésből

címek 15%-ánál nem sikerült megállapítanunk az első kiadás dátumát. Ezek az adatok nem térnek el lényegesen a francia kiadásokéitól. (62%, 24% és 14%.)³⁹ A magyar kiadók figyelme a szépirodalom terén inkább fordult a frissebb megjelenések felé, mint Franciaországban. A magyaroknál az összvolumen 31%-a származott 1933-nál korábbról, addig ez az arány a franciáknál 38%. A nem szépirodalmi műveknél viszont a magyarok maradnak le némileg az aktualitásoktól.

Feltűnőnek tartható ugyanakkor, hogy a német emigránsok Magyarországon publikált művei össz-számából csupán 25%-kal részesedik a nem szépirodalom; ez az arány Franciaországban 53% (l. a 4. sz. ábrát). Ha részletesebben megnézzük a nem szépirodalmi műveket (judaisztika, tudományos tanulmányok, politikai művek, teológiai írások, szakkönyvek stb.), akkor azt állapíthatjuk meg, hogy a francia érdeklődéssel szemben Magyarországon csupán hat politikai mű szereplése húzza lefelé ezt a statisztika-részt. E hat műből is mindössze négy származik kifejezetten antifasiszta szerzők — Otto Bauer, Gregor Bienstock, Albert Einstein — tollából. Ezek többnyire brosúra-formában, 1936 előtt, szociáldemokrata vagy más baloldali kiadóknál láttak napvilágot. Az antifasiszta küzdelemre felhívó művek, felvilágosító írások, dokumentumgyűjtemények, riportok vagy úti-beszámolóok a náci Németország viszonyairól stb. teljesen hiányoznak Magyarországon, noha ilyen típusú kiadványok Franciaországban és más demokratikus európai országokban tömegével jelentek meg.

Magyarországon a nagyobb kiadók könyvajánlatát az életrajzi és történelmi regények, valamint a többé-kevésbé igényes szórakoztató irodalom motiválták.

³⁹ A Betz-féle bibliográfia alapján történt megállapítás.

Olyan regények, amelyek kendőzetlenül és szépítgetés nélkül szembesítették az olvasót a Harmadik Birodalom valóságával, csak kisebb kiadók bátor elkötelezettsége folytán és elszigetelten találták meg az utat az olvasóhoz. Így Feuchtwanger *Die Geschwister Oppenheim (Oppenheim testvérek, 1935; Turóczi-Trostler József fordításában)* című műve nem „törzskiadójánál”, a Pantheonnál vagy a Novánál jelent meg, hanem a Káldor-kiadónál, ahol egyébként az azóta elfelejtett Georg Fink (azaz Kurt Münzer) egy műve, és Joseph Roth *Hiobja* is napvilágot látott. Ernst Glaeser *Der letzte Zivilist (Hazátlanok)* című regénye 1936-ban az éppen két évvel korábban alapított, zsidó érdekeltségű Tábor-kiadó útján jutott el az olvasókhoz; míg Lili Körber *Eine Jüdin erlebt das neue Deutschland*⁴⁰ (*Ruth és a Harmadik Birodalom, 1934*) című regénye a rövid életű, baloldali Kosmos-kiadó jóvoltából jelent meg. Hans Habe *Drei über die Grenze (Hárman a határon át — Hontalanok regénye, 1937)* című művét a tekintélyes Nova-kiadó publikálta. A Hans Habe atyjának tulajdonában lévő *Ost-Kurier* „a nemzetközi könyvpiac szenzációjaként” tálalta a regényt,⁴¹ amelyben a magyar olvasó ténylegesen első ízben találkozott a Hitler elől menekülő üldözöttek élet-halál küzdelmeinek bemutatásával.

Vajon milyen magasak voltak a német emigránsok magyar megjelenésének példányszámai? A *Magyar Nemzeti Bibliográfia*⁴² segítségével tudjuk rögzíteni egy-egy könyv új kiadásának adatait. A Pantheon és a Dante-kiadó⁴³ belső levelezésében fellelhető adatok adnak — ha korlátozott mértékben is és egyes esetekben csupán pontosítást lehetővé tevő — támpontot. Vicki Baum *Hotel Sanghai* című regénye 1943-ig négy utánnomást ért meg, és ebből 1941. február elejéig 7000 példányt adtak el.⁴⁴ 5873 eladott példánnyal jelentős sikert ért el az író még a weimari köztársaság idejéből származó, de magyarul csak 1933-ban közzétett *Hell in Frauensee (Hell meg a nők)* című regényével.⁴⁵ Nincsenek adataink újabb kiadásról, így feltételezhető, hogy az „indító” kiadás példányszámát meglehetősen magasán állapították meg. Vicki Baumot Magyarországon csak Stefan Zweig „körözte le”: hat kiadást ért meg a *Marie-Antoniette*, öt kiadást az *Ungeduld des Herzens (Nyugtalan szív)* és egyenként 3–3 kiadásban négy további műve, amelyeket 1933 után adtak ki Magyarországon. Az eladott példányokról Zweig esetében nincsenek adataink. De ha

⁴⁰ Lili Körber 1938-ban Bécsből emigrált. Mivel azonban 1933 előtt Berlinben élt, és könyveit a Harmadik Birodalomban összességükben, Ausztriában pedig részlegesen betiltották, felvettük az általunk tárgyalt körbe.

⁴¹ L. *Ost-Kurier* (Budapest), 1938. jan. 15. 1–2. sz.

⁴² *Magyar Könyvészet — 1921–1944.* 1–7. köt. Bp. 1980–1992.

⁴³ A Dormándi-hagyaték a Petőfi Irodalmi Múzeumban, a Dante-kiadó iratanyaga az OSzK-ban található.

⁴⁴ A Dante-kiadó iratai. OSzK Fond 6/10.

⁴⁵ Uo.

abból indulunk ki, hogy egyik, nem is túl sikeres regénye (*Stuart Mária*, 1935) 6000 példánnyal startolt, és hogy még ugyanezen évben megjelent a második kiadás is, 7000-tól 9000-ig jelzéssel; s ha még azt is figyelembe vesszük, hogy egyik, „csak” három kiadást megért esszégyűjteményéből a kiadó leltára szerint 1945-ben már csak mindösszesen 6 példányt tartottak raktáron,⁴⁶ akkor megközelíthető bizonyossággal feltételezhetjük, hogy magyar kiadója számára Stefan Zweig semmiképpen sem volt „rossz üzlet”.

Franz Werfel: *Musa Dagh negyven napja* (*Die vierzig Tage des Musa Dagh*) négy kiadást ért meg; Ernst Sommer *Kelt Granadában* (*Botschaft aus Granada*) című regényét háromszor nyomták újra, éppúgy mint Thomas Mann-tól *Az elcserélt fejeket* (*Die vertauschten Köpfe*). Feuchtwanger *A hamis Néró* (*Der falsche Nero*) című műve, éppúgy mint Arnold Zweig *Verduni iskolája* (*Erziehung vor Verdun*) csupán egy-egy kiadásban jelentek meg, a jelek szerint azonban valamennyi példány elfogyott. A háború után készített leltár szerint Feuchtwanger regényéből mindössze 3 darab, Zweig könyvéből pedig hat példány maradt.⁴⁷ Komolyabb fejtörést okozhatott a Pantheon-kiadónak Alfred Neumann *Új Césárja* (*Neuer Caesar*) és Martin Gumpert *Dunantja*, ezekből ugyanis 1945 után még 600–600 példány maradt raktáron. Ami az utóbbi könyvet illeti (alcíme szerint „A Vöröskereszt regénye”), a kézirat 1939. február közepén vette a cenzúra akadályát,⁴⁸ 1939. április végén jelent meg 1800 példányban,⁴⁹ amiből június 16-ig csupán 192 darabot adtak el, jöllehet a Pantheon-kiadó 4000 példányban nyomtatott ismertető szórólapokat, hogy elérje a potenciális érdeklődőket.⁵⁰

A szépirodalmi művek terén konkrét számokról még Ludwig Winder kétkötetes *A trónörökös* (*Der Thronfolger*) című történelmi regénye kapcsán tudunk beszámolni. Az 1938-ban kiadott műből 1943. december 31-ig 2565 példányt adtak el. Felix Salten *Perri* című ifjúsági regénye 1938-ban 3000 példányban jelent meg a piacon, s 1939. június közepéig 1174 darab találta meg olvasóját,⁵¹ de időközben nyilván vevőre talált a maradvány is, mivel az 1946. évi leltár már csak mindössze 20 példányról tud.

Ami a nem szépirodalmi kiadványokat illeti, itt Hans Reichenbach *Atom és világegyetemét* (az *Atom und Kosmos* németül 1930-ban jelent meg) említhetnénk három kiadással és Wilhelm Röpke már tárgyalt *A harmadik útját két*

⁴⁶ Dormándi-hagyaték. PIM V 4766/441/1–10.

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ A Pantheon-kiadó levele Dormándi Lászlóhoz 1939. febr. 18-án. Uo. V 4766/292/25.

⁴⁹ Uo.

⁵⁰ E prospektust a Magyar Vöröskereszt központi lapja mellékleteként terjesztették. L. még a Pantheon-kiadó Dormándihoz 1939. május 17-én írt levelét. PIM V 4766/292/30.

⁵¹ Az adatok a Pantheon-kiadó és Dormándi László közti levelezésből, illetve a Dante-kiadó iratanyagából származnak.

kiadással. Érdemes talán még szót ejteni Josef Wechsberg *Amerikai vízumáról*, (*Visum für Amerika*, 1939) amelyet a Dante-kiadó a Moravska-Ostrava-i Kittl-Verlagra vett át, s amelynek eladása meglepően vontatottan haladt. A könyv 1939 közepén jelent meg 1500 példányban, s az év végéig összesen 456 darabot adtak el belőle, majd 1945 végéig újabb 232 példányt. Ez kevesebb, mint a fele a „start-kiadásnak”, ami azért meglepő, mivel ez a „Tanácsadó az Egyesült Államokba és Kanadába kivándorlóknak”⁵² a kortörténet kontextusában nézve sokkal szélesebb olvasói kört kellett volna, hogy érdekeljen: azokat a magyar állampolgárokat ugyanis, akikről az 1938. évi és az 1939. évi antiszemita törvények a Horthy-Magyarországon elvonták a létalapot. Megemlítenők még, hogy több mint 10 000 példányban jelent meg néhány brosúra, amelyet az MSzDP a „Szocialista tudás könyvtára” sorozatban helyezett el; így pl. Gregor Bienstock *Két világháború közt* (*Zwischen den Weltkriegen*, 1934) című írása, és Otto Bauer *Elhibázott volt-e a felkelés?* (*War der Aufstand verfehlt?*) című munkája.⁵³

A kondíciók, amelyeket az emigráns szerzők vagy meghatalmazottjaik szerződéskötés esetén a kiadási jogok átruházásával elértek, a nemzetközi gyakorlatot követték. A honorárium alsó határa a bolti ár 5%-a volt. A Vicki Baumhoz hasonlóan sikeres szerzők persze különleges kedvezményben részesültek: 6%-ot kaptak az első 5000 példányért, 8%-ot 10 000-ig, és 10%-ot az e fölötti példányokért.⁵⁴ Franz Werfel már az első 3000 példány után 7,5% honoráriumot kötött ki.⁵⁵ Honorárium-átalányért is eladtak illetve vásároltak kiadási jogokat. Számos olyan emigráns írónak, aki nem tartozott a jól keresők közé, nagyon is jól jött a Magyarországról származó tantiem. Heinrich Mann 1936. augusztus 13-án közölte a Pantheon-kiadóval: „Az Önök elszámolásának eredményét nagyon kielégítőnek találom, köszönöm a terjesztésben elért sikereiket. Szabad-e kérnem, hogy az összeget, amint lehetséges, utalják át.”⁵⁶

1934 végén alapította Kerpel Jenő ügyvéd a „Mideuropean Literary Service” elnevezésű cégét,⁵⁷ amely a következő években sok, magyarországi kiadásban érdekelt emigráns író érdekeit képviselte. Vicki Baum, Gina Kaus, Josef Wechsberg, Franz Werfel, Otto Zarek, Stefan Zweig dokumentálhatóan Kerpel ügyfelei közé tartoztak. A háború kitörését követően, amikor az érin-

⁵² A kiadvány alcíme.

⁵³ A „Szocialista Tudás Könyvtára” kiadványairól l.: *Munkásmozgalom és kultúra – 1867–1945*. Szerk.: SZILÁGYI János. Bp. 1979. 354.

⁵⁴ Az amszterdami Querido-Verlag és a budapesti Athenaeum-kiadó között 1937. ápr. 19-én a *Tavaszi vásártól* (*Der große Ausverkauf*), 1937. dec. 20-án a *Szerelem és halál Bali szigetén*ről (*Liebe und Tod auf Bali*), és az 1939. jún. 27-én a *Hotel Sanghair*ról aláírt szerződés alapján. Az Athenaeum iratanyaga az OSzK Kézirattárában található; fond-jelzete: 3/119.

⁵⁵ A Pantheon-kiadó levele Dormándi Lászlóhoz 1940. jan. 26-án. PIM V 4766/292/69.

⁵⁶ Heinrich Mann 1936. aug. 13-án kelt levele az Athenaeum-kiadóhoz. OSzK fond-jelzet: 3/184.

⁵⁷ Az ügynökség megalapításáról tudósít: *Színházi Élet* 1934. okt. 14.; 4. sz. 86.

tett szerzők nagy része már nem tartózkodott az európai kontinensen, s nem képviselhette saját érdekeit, a „Service” változatlanul gondoskodott a honoráriumok zavartalan behajtásáról, illetve a Magyar Nemzeti Bank útján történő átutalásról. Ugyanakkor folyamatosan tudósította ügyfeleit a magyarországi zsidótörvények következtében előállt változásokról a kiadói viszonyokat illetően, illetve tájékoztatást adott a még meglévő könyvkiadási lehetőségekről.⁵⁸

A német nyelvű emigráns irodalom magyar fordítói többségükben neves írók, publicisták, újságírók voltak, akiknek életpályája lényegében nem igen különbözött a lefordított művek szerzőiétől. Nem egy közülük a saját bőrén tapasztalta, mit jelent száműzött írónak lenni. Említsük talán Horváth Zoltánt, aki tizenkét mű átültetésével a legbuzgóbb és legelkötelezettebb magyar fordítók egyike volt. Mint a már említett Déry Tibor, 1919 után Bécsbe emigrált s csak a húszas években tért vissza Magyarországra. 1938 után újra menekülnie kellett. Szántó Rudolf, aki Jakob Wassermann és Franz Werfelt fordította, illetve Nádass József, aki a pozsonyi Práger-kiadónak Leonhard Frankot és Egon Erwin Kischet magyarította, mindketten 1956 után tértek vissza az emigrációból. Ismét más fordítókat a 30-as évek végén űztek a határokon túlra, így többek közt Tábori Pált, Pálmai Jenőt és Dormándi Lászlót. Dormándi — aki korábban a Pantheon-kiadót igazgatta — Franciaországba emigrált, s onnan továbbra is belefolyt kiadója ügyeinek intézésébe, 1938 őszén lépéseket tett Feuchtwanger *Erfolg* és *Der falsche Nero* című művei francia kiadása jogainak megszerzése érdekében.⁵⁹ Volt néhány emigráns fordító, akik a pozsonyi Práger-kiadó számára ültették át magyarra német sorstársaik műveit, s nem is tértek vissza hazájukba, így pl. Bodnár István, Gergely Janka, Hajnal Jenő, Kéri Pál és mások. És végül voltak olyanok is, akiket a Horthy-rendszer kiszolgálói taszítottak a halálba, vagy a német nácik és magyar kollaboránsaik gyilkoltak meg, mint Sárközi Györgyöt, Fenyő Lászlót, Braun Somát, Pálmai Jenőt (aki balsorsától úzve 1941-ben Franciaországból tért haza), Szántó Rudolfot. . . és a sor még nem teljes.

Körülbelül 1936-ig gyakorlatilag akadálytalanul hozzá lehetett jutni Magyarországon német nyelvű emigráns szerzők olyan műveihez is, amelyek az országhatáron kívül jelentek meg. Alig találunk olyan művet emigráns szerző tollából, amelyről a magyar sajtó ne közölt volna — esetenként részletes — recenziót, vagy legalább is ne tudósított volna a publikálásról.⁶⁰ Még anonim megjelent

⁵⁸ Dr. Kerpel Jenő 1940. dec. 9-én kelt levele Thomas Mannhoz. MTA Kézirattára, Kerpel-hagyaték. MS 10.854/29.

⁵⁹ L. Lion Feuchtwanger 1938. okt. 2-án és okt. 9-én Dormándi Lászlónak írt levelei. PIM Kézirattár, V 4766/398–99.

⁶⁰ Kutatásaim során a magyarországi sajtóban eddig 441 recenziót találtam német emigránsok könyveiről.

ténybeszámolókról is olvashattak információt az érdeklődők, esetenként részleteket is közöltek a lapok.⁶¹

A tárgyalt könyveket a „Népszava könyvkereskedés” útján lehetett megrendelni, de egy egész sor kisebb-nagyobb kölcsönkönyvtár is foglalkozott a terjesztésükkel. Ezek a napi sajtóban vagy az irodalmi folyóiratokban rendszerint hírt adtak a beérkezett újdonságokról. A könyvtárak a művek beszerzésére, sőt vidéki küldésre is vállalkoztak. A kisebb kölcsönkönyvtárak gyakran egy-egy könyvkereskedésben bújtak meg, de magánlakásokban is helyet találhattak. A nagyobbak többnyire liberális napilapokhoz kapcsolódtak, mint pl. „Az Újság kölcsönkönyvtára”, a „Magyar Hírlap Kölcsönkönyvtára” stb. Volt eset, hogy tekintélyes folyóirat is fenntartott ilyen részleget, mint pl. a „Literatura Kölcsönkönyvtár”-at. „Az Újság Kölcsönkönyvtára” útján már 1933 októberében szinte az egész német emigráns sajtó hozzáférhetővé vált.⁶² E céggel együtt Dr. Langer Norbert kölcsönkönyvtára a Magyarországon kívül megjelent emigráns irodalom legaktívabb honi terjesztője volt.

A könyvek többnyire konspiratív úton jutottak el a kölcsönkönyvtárakba. A prágai Malik-Verlag és a pozsonyi Práger-kiadó könyveit például félkész állapotban vitték át a határon, a cím- és fedőlapokat utólag szállították le és kötötték össze.⁶³ Idővel persze nem maradhatott titokban a Horthy-zsargonban „bolsevista propagandának” nevezett irodalom ilyen úton való szállítása. Már 1936-ban részletes rendőri jelentés futott be a „kommunista [sic!] irodalom terjesztéséről” a Magyar Királyi Belügyminisztériumba. Ebben hét budapesti kölcsönkönyvtárat soroltak fel név szerint, amelyeket azzal vádoltak, hogy „német emigránsok” indexre helyezett könyveit terjesztik.⁶⁴ „Az Újság kölcsönkönyvtárról” pl. így szólt a referencia: „... De a katalógusban is szerepelnek a német emigráns munkák — azok is, amelyek Magyarországból kitiltattak”, ezenkívül felsorolják az „Éditions du Carrefour, Párizs, a Graphia-Verlag, Zürich [sic!], a Querido-Verlag, Amsterdam és a Práger-kiadó, Pozsony” könyveit. . .

Nem tudunk arról, hogy a kölcsönkönyvtárak tevékenységét 1936 után korlátozták-e avagy esetleg be is tiltották. Tény mindenesetre, hogy a következő években hirdetéseikkel — amelyek tevékenységükről, létezésükről tudósítot-

⁶¹ Az *Egyenlőség* című zsidó hetilap 1934. szept. 22-én *Zsidók a koncentrációs táborban* címmel részleteket közölt a Karlovy Varyban 1934-ben megjelent *Konzentrationslager — Ein Appel an das Gewissen der Welt* című kiadványból. Ezt megelőzően a *Népszava* 1933. aug. 20-án (p. 7.) *Hét hét a hohensteini táborban* címmel közölt részletet az ún. *Braunbuch*ből.

⁶² *Akarja tudni a német eseményeket?* címmel közölt cikket *Az Újság* 1933. okt. 8-án. Ekkor az alábbi, Prágában kiadott vagy onnan terjesztett emigráns lapokat lehetett megrendelni: *Die Wahrheit, Die neue Weltbühne, Welt im Wort, Arbeiter-Illustrierte-Zeitung, Das neue Tagebuch, Neue Deutsche Blätter, Die Sammlung, Der Aufruf, Das Blaue Heft*.

⁶³ L. a 10. sz. jegyzetet, 128.

⁶⁴ A dokumentumot közli: *A cenzúra árnyékában*. Bp. 1966. 115–119.

tak volna — már nem találkozunk. 1939 júliusában a *Pester Lloyd*-ban még megjelenik egy rövid közlemény a „Forum-Bücherei” alapításáról, de hogy volt-e ennek a pusztán információ túlmutató üzenete, ma már aligha állapítható meg.*

GEOFFROY, RENÉ

Deutschsprachige Exilliteratur in ungarischen Verlagen (1933–1944)

Die Leistung ungarischer Verlage, die in den Jahren 1933 bis 1944 Bücher deutschsprachiger Emigranten veröffentlichten, ist bemerkenswert und hat bisher in der internationalen Exilforschung so gut wie keine Beobachtung gefunden. Von Lion Feuchtwanger wurden hier mehr Werke herausgebracht als in Frankreich; von Thomas Mann die gleiche Anzahl und dies zumeist fast zeitgleich mit der deutschen Ausgabe. Insgesamt lassen sich 179 Titel deutschsprachiger Emigranten in Ungarn nachweisen. Die Studie stellt die Leistung der ungarischen Verleger vor und untersucht die Bedingungen, unter denen sie zustandekam. Sie vergleicht die in Ungarn verlegten Exilliteratur mit derjenigen anderer Länder und widmete sich auch der Frage ihrer Verbreitung (Auflagen, Vertrieb, Resonanz).

* (A tanulmány témakörébe tartozó összes mű könyvészeti adatait tartalmazó bibliográfiát terjedelmi okokból nem tudtuk közölni; erről a szerző készséggel ad információt az érdeklődőknek.)